УДК 930.1

Э.К. Сәлахова

Г. ИСХАКЫЙ ҺӘМ АНЫҢ ЗАМАНДАШЛАРЫ ПУБЛИЦИСТИКАСЫНДА МИЛЛӘТНЕ САКЛАУ ПРОБЛЕМАЛАРЫ

Конец XIX – начала XX века в истории татарского народа характеризуется временем осмысления своего прошлого, размышления об исторических и культурных вопросах, определения основных задач развития. Параллельно с проблемами стратегии развития идентичности ставится вопрос о её сохранности. Татарский публицист и писатель Г. Исхаки в своем труде «Ике йөз елдан соң инкыйраз» («Исчезновение через 200 лет») подчёркивает о существовании проблемы не только развития национальной идентичности, но и о назревании вопроса ее сохранения. Он через литературный образ предупреждает о возможных последствиях при несоблюдении некоторых правил сохранения самобытности.

Впервые «Исчезновение через 200 лет» автором исследования рассматривается не как литературное произведение, а как аналитический труд публициста на насущную проблему современности. В данной статье анализируются размышления Г. Исхаки о признаках исчезновения, а также его план на сохранение и развитие нации. Автор статьи сравнивает и показывает мнения его современников на данную проблему, также подчеркивается их солидарность или не восприятия некоторых суждений Г. Исхаки.

Ключевые слова: нация, национальная идентичность, сохранение национальной идентичности, Г. Исхаки, Г. Губайдуллин, Дж. Валиди, история татарского народа.

The end of the XIX – beginning of the XX century in the history of the Tatar people is characterized by a time of reflection on their past, reflection on historical and cultural issues and determination of the main tasks of development. In parallel with the problems of the identity development strategy the question of its preservation is being raised. Tatar publicist and writer G. Iskhaki in his work "Disappearance after 200 years" emphasizes the existence of a problem not only of the development of national identity but also of the maturing issue of its preservation. Through a literary image he warns of possible consequences if certain rules of preserving identity are not observed.

For the first time "Disappearance after 200 years" is considered by the author of the study not as a literary work but as an analytical work of a publicist on an urgent problem of our time. This article analyzes G. Iskhaki's reflections on the signs of extinction as well as his plan for the preservation and development of the nation. The author of the article compares and shows the opinions of his contemporaries on this problem and also emphasizes their solidarity or lack of perception of some of G. Iskhaki's judgments.

Keywords: nation, national identity, preservation of national identity, G. Iskhaki, G. Gubaidullin, J. Walidi, the history of the Tatar people.

Халык формалашу һәм аның үсеше берничә этапта бара. Инсаннар[1] җыены гына булудан бигрәк, халыкның милләт булып формалашуы – аның үсешен билгели, ә үсеш югарылыгы ул – аның милләт дәрәҗәсенә күтәрелүе. Милләтнең инсаниятта үз урынын табу, аның үсеше, камилләшүенә халык үзе шартлар тудырырга, алга бару, үзен саклау өчен гамәл кылырга тиеш. Милләт ничек кенә үсмәсен, хәяты нинди шартларда булмасын, тарихның төрле этапларында аны милләт буларак саклау проблемасы килеп туачак. Бу мәсьәлә ике яссылыкта каралырга тиешле: беренчедән, милләтнең үз эчендәге бөтенлеген саклау, икенчедән, аның иҗтимагый-сәяси пространстовадагы урыны, үз урынын табуы, шушы шартларда яши алуы.

XIX йөз ахыры – XX йөз башында татар халкы милләт буларак формалашып килгән, милләт төшенчәсен ачыклаган чорда милләт булу өчен нинди билгеләр кирәклеге хакында фикерләр әйтелә, бәхәсләр бара. Әмма озак та үтми икенче зур проблема – милләтне, халыкны саклап калу, аның үсеш юлларын билгеләү мәсьәләсе килеп баса. Моның хәтта бер үк вакытта көн проблемасы булуы да күренә. Шул ук вакытта үсеш перспективаларын билгеләгәндә, юкка чыгу куркынычыннан саклану юллары турында да фикерләшү бара.

Мәгълүм булганча, татар дөньясына ысулы җәдит хәрәкәте килеп кергәч, җәмгыятьтә үзгәрешләр, яңалыклар күренә башлый. Татар тарихында 1885–1905 еллар аралыгын, гадәттә, уңышларга ирешкән, җәмгыятьнең югары ноктага җиткән чоры дип бәяләргә гадәтләнелгән. Җ. Вәлиди, милләт тормышына бәя биргәндә, бу вакыт аралыгын бары милли аң туугa әзерлек дәвере буларак гомуман туган чор дип кенә бәяли. Ысулы җәдит татар миллиятенең нигезе булган милли әдәбият, милли музыка, милли сәнгать, милли фикерне тудыра алмады, ул бары тик булган хаосны тәртипкә генә салды, дип яза [Вәлидев, 2010, б. 37–42]. Бер яктан караганда, бу – милләт әле формалашып кына килгән, алга баруга юнәлешләр генә сайлаган чор.

Ә Г. Исхакый XX йөз башында ук инде милләтнең бетү, юкка чыгу куркынычының реаль шартларын күрә. 1902–1904 елларда Г. Исхакый «Ике йөз елдан соң инкыйраз» әсәрен язган икән, бу үзе үк проблеманың җитди куелуын дәлилли. Милләт хәятының юлын төгәл этапларга аерып карау мөмкин түгеллеге ачыклана, ягъни барлыкка килү, формалашу, үсеш һәм юкка чыгу арасында ачык чикләр булмаска да мөмкин. Бу процесслар еш кына бер-берсе белән үрелеп бара. Г. Исхакый милләтнең алга барышы, аның үсеше, ирешкән уңышларыннан эйфориядә булмыйча, инде бетү, юкка чыгуга китерергә мөмкин булган моментларны да барлый башлый. Аның «Ике йөз елдан соң инкыйраз»ы – иҗатының башлангыч чорында язылуга карамастан, тирән фикерле, ничә гасырдан соң барлыкка киләчәк вазгыятькә күрәзәлек иткән әсәр [Исхакый, 2019, б. 48–165]. Ул проза әсәре формасында тәкъдим ителсә дә, язучы – галим, тарихчы,

[1] Инсаннар – кешеләр.

сәясәтче һәм милли хадим буларак чыгыш ясый. Бу әсәрне милләтнең үсеш стратегиясенең әзер проекты итеп кабул итәргә дә буладыр.

Г. Исхакый әлеге әсәрендә заманы өчен бик четерекле теманы күтәрә, бу вакытта инкыйраз проблемасын кую, аны тоемлау – үз өстеңә зур җаваплылык алу ул. Г. Гобәйдуллин билгеләвенчә, Г. Исхакый «Әгәр татарлар болай барсалар, милләтнең мөнкарыйз булуын[1]» күрсәтергә тырышкан [Газиз, 1911, б. 4]. «Ике йөз елдан соң инкыйраз» – шул заманның яңалыгы, әмма Г. Гобәйдуллин бу хезмәтнең буш җирдә генә барлыкка килмәвен билгели, Г. Исхакыйга дөнья әдәбиятында инде бу проблеманың булуы, куелуы тәэсир иткән, ди, һәм аның шушы ук куркынычның татар җәмгыятенә дә янавын «хыялый роман» рәвешендә тәкъдим итүен яза. Г. Исхакыйның бу әсәрен тарихчы «иҗтимагый романыбыз» дип атый [Газиз, 1911, б. 3–4]. Әлеге әсәр татар дөньясында ничек кабул ителгән соң? Замандашлары аны ничек каршылаган? Бу әсәргә рецензия рәвешендә махсус язма багышлаган Г. Гобәйдуллин язуынча: «Берничек тә каршыламады. Укырга өйрәнгән, матурлыкны аңламаган татарлар галәме бик тыныч кына каршылады. Хәтта беренче басмасы һаман китапчыларда сатылып беткәне юк дип, бик кыска гына җавап бирергә мәҗбүр буламыз» [Газиз, 1911, б. 4]. Хәтта әсәргә тәнкыйть сүзе әйтерлек кешенең дә булмавына борчылып яза ул, бары тик Й. Акчураның гына «Тарих вә голүм» исемле язмасында бер җөмлә белән генә кагылып үтүен билгели [Газиз, 1911, б. 4]. Г. Исхакый романын язган вакытта әле милләт проблемалары, аларны фәнни яссылыкта карау булмый, Г. Исхакый күтәргән мөһим мәсьәләне аңлау, аны анализларлык катлау соңрак формалаша. Халык арасында барган бәхәсләрне, борчуларны, гомумиләштереп, бер калыпка кертү максатыннан 1913 елда «Аң» журналы битләрендә Г. Гобәйдуллин 15 сораудан торган анкета бастыра һәм үзе дә, шушы сорауларга җавап йөзеннән, зур мәкалә белән чыга [Сәлахова, 2024, б. 11–29]. Г. Гобәйдуллин 1913 елда «Милләтне ничек аңлыйсыз?» дигән мәкаләсендә «Хәзерге көнемез хәсрәтле, ләкин үткәндә вакыт, киләчәктә нур күрәм», – дип яза [Газиз, 1913, б. 394; Гарипова, Әхмәтова, б. 143].

Г. Гобәйдуллин бу хәлләргә оптимистларча карап, киләчәккә өмет белән килсә, Г. Исхакый бу мәсьәләдә шактый катгый булган. Әдип «“Ике йөз елдан соң инкыйраз”ны язудан мәкъсудым – милләтемезнең шул китешеннән үземнең разый түгеллегемне күрсәтеп, бу китешнең очы инкыйраз идекене белдерүдер» [Исхакый, 2019, б. 48], дип ассызыклый. «Кайбер кешеләр милләтебезнең шул китешен бик файдалыга санап, шул китештән бик зур өметләр дә көтәләр. Әмма мин һич андый өметләр көтәрлек “төпле” сөйләнә торган сүзләргә, эшләнә торган эшләргә вакытлы килгән “бизгәк” дип кенә карыйм» [Исхакый, 2019, б. 48], дип шатлыкка чумып, реаль халәтне күрергә онытмаска кирәклеген җитди тон белән язарга мәҗбүр була.

[1] Мөнкарыйз булуыдыр – юкка чыгуыдыр.

Г. Исхакый – бу әсәре аша үз чоры татар җәмгыятендәге проблемаларны башлап күрсәтүче. Алга таба бу проблемага фәнни якын килү, аны анализлау күренә. Г. Гобәйдуллин милләт һәм миллиятнең формалашуын, үсешен һәм аның тормышында булган проблемаларны яктырта [Сәлахова, 2022, б. 457–467]. «Милләт вә миллият» исеме астында бу проблеманы анализлаган гыйльми хезмәт «Хөсәения» мәдрәсәсе мөгаллиме Җ. Вәлиди тарафыннан 1914 елда Оренбургта аерым китап булып басылып чыга [Вәлидев, 1914]. Без аны озак еллар барган полемикага бер йомгак рәвешендә эшләнгән теоретик хезмәт буларак беләбез. Ул милләт һәм миллиятне билгеләүче факторларны да барлый һәм шул ук вакытта аерым бер шартларны күрсәтеп, милләтнең язмышы ничек булачаган да билгели.

Җ. Вәлиди тел, дин, кан, ганганә[1] һәм ватан берлеген бер милләт буларак кешеләрне бәйләп торган факторлар, шулар арасында тел, әдәбият, дин һәм игътикадны[2] иң көчлеләре дип күрсәтә. Боларны ул милли әсаслар[3] дип атый, әмма алар миллиятнең барлыкка килүен, оешуын билгеләсәләр дә, аның үсешен гарантияләмиләр [Вәлидев, 2010, б. 45]. Милләтнең тормышы, үсеше (тәрәккыяте) өчен гыйза[4] кирәк. Алар – Җ. Вәлиди фикеренчә, гыйлем, мәдәният, әхлак һәм һөнәр. Шулар бергә гармониядә булганда милләтнең үсешенә куәт бирәләр, ягъни милләт үсешкә ирешә ала. Бу шартлар бары тик бер милләткә генә хас билгеләр (шартлар түгел), алар бар кешелек дөньясы – инсаният үсеше өчен шарт, болар милләт үсешенә куәт биреп, ярдәм итсәләр, шушы ук шартлар үтәлгәндә, миллиятне киңрәк даирәгә алып чыгалар, ягъни үз эченә бикләнеп үсү генә түгел, үзүзенә соклану түгел, ә милләтләр арасындагы диалогка китерәләр, ягъни миллият үсешен югары дәрәҗәгә куялар [Вәлидев, 2010, б. 37–87].

Г. Исхакый «Ике йөз елдан соң инкыйраз»да халык тормышындагы нәкъ менә шушы моментларның инде проблемалы булуын, милләт нигезе компонетларының зыян күрүен халык хәятындагы мисаллар белән, халыкка аңлаешлы итеп проза әсәрендә бирә алган [Исхакый, 2019, б. 48–165].

Г. Гобәйдуллин Г. Исхакый әсәрен анализлап, инкыйразның матди һәм мәгънәви сәбәпләрен атый. Беренчесе – икътисади сәбәп, аны сәүдәдә, һөнәрчелектә камилләшмәү һәм татарларда җир азлыкта күрә. Бу – татар тормышында хәлиткеч роль уйный торган фактор, чөнки җир азлык татар кешесен үзенә чит булган тирәлеккә китәргә мәҗбүр итә. Икътисади сәбәп турыдан-туры милләтнең әхлак проблемасын тудыра. «Вакыйган, бу әхлак, вөҗдансызлык башлануын мөхәррир инкыйразның баш сәбәпләреннән таный» [Газиз, 1918, б. 1–2].

[1] Ганганә – традиция.

[2] Игътикад – ышану, инану.

[3] Әсаслар – нигезләр.

[4] Гыйза – азык, туендыручы.

Милләт үсешенең төп шарты – гыйлем. Гыйлем – мәктәп-мәдрәсә, мөгаллимнәр, җәмгыятьнең авторитетлы кешеләре. Әмма бу чорда Г. Исхакый татар җәмгыятендә бу өлкәне иң проблемалысы дип саный. Милләт язмышында хәлиткеч роль уйнарга тиешле, милләтне саклаучы булырга тиешле «голәма[1]» катламының бу вазифаны һич тә үти алмавын тәнкыйтьли.

Үзләрен «голәма» итеп күрәләр икән, алар халыкны тәрәккыяткә алып барырга тиешләр, әмма, аның сүзләре белән әйткәндә, «голәма» сыйныфының иң алда «кылычын тотып», наданлыкны саклавы күренә, ул аларны хәтта инкыйразны тизләтүчеләрдән дип саный. «Голәмаларга булган зур ышанычыбыз, әмма аларның шул эшләрне эшләргә сәләтле түгеллеген белә торып, шулкадәр мөкаддәс эшләрне аларга тапшыруымыздандыр» [Исхакый, 2019, б. 49], милләт үсешен билгели торган мәктәп-мәдрәсәләрнең юклыгы, бу уку йортларының эшенә әһәмият бирмәвебезне манигы тәрәккыянең[2] бер сәбәбе итеп күрсәтә. Булганнарының сыйфат дәрәҗәсе милләт өчен хезмәт итәрлек хәлдә түгел, мәдрәсәләрне тәмамлаган шәкертләрнең зур күпчелеге милләтнең башчысы булу урынына, чынлыкта, бер эшкә ярамый торган кеше булып чыгалар, дип яза. Мәдрәсәләрдә укып чыккан муллаларның милләткә файдасы булырлыклары, аның фикеренчә, бары тик 5% кына тәшкил итә.

Беренчедән, белемсезлек, җәмгыятьнең консерватизмы халык үсеше өчен киртә булса, икенчедән, ул – «үземезне голәманың тәхет коллыгыннан коткарып, һәр хәрәкәтемездә хөр булмактыр», аның гасыр башында әйтелгән әлеге сыйнфый ризасызлыгы алга таба сәяси эшчәнлегенең үзенчәлеген дә билгели. «Милләтемездәге эшкә ярарлык кешеләрнең һәм хезмәт итә торганнарның бик фәкыйрь сыйныфтан чыгып, үзләренең тамакларын туйдырыр өчен, милләткә хезмәт итәр урынында иң түбән кешеләрнең коллыгында изелүләредер» [Исхакый, 2019, б. 50]. Г. Исхакый нәкъ менә шушы факторны үсешкә иң зур киртә итеп исәпли, ягъни матди файда беренче планга чыга икән, андый юлбашчы милләт өчен түгел, ә үзенә гомер буе җитмәгән, хыялланган мал турында уйлаучы гына була, андый кеше рухи югарылыкка күтәрелә алмый.

Татарның шул чордагы тагын бер бәласе – бертуктаусыз дини ваклыклар турында бәхәсләшү, үзләрен «голәма» дип атаганнарның башкалар фикерен ишетергә теләмәве. Җ. Вәлиди дә, Г. Гобәйдуллин да халыкның милләт булып формалашуында диннең роле хәлиткеч булуын дәлиллиләр [Вәлидев, 1914; Газиз, 1918], әмма шунысы хак, дини проблемалар турында бәхәсләшәбез икән, бәхәс гыйльми дәрәҗәдә булырга тиеш, шул вакытта гына ул гомуммилләт файдасын күздә тота. Г. Исхакый мулла гаиләсендә туган, шул даирә белән аралашып яшәгән кеше буларак, ихтирамлы мөнәсәбәт белән бергә, мил-

[1] Голәма – галим.

[2] Манигы тәрәккыя – үсешкә киртә.

ләт тормышына зыян салырлык гамәлләре өчен бу даирә кешеләренә шактый кискен җавап та бирә [Исхакый, 2019, б. 50].

Г. Исхакый шактый тәнкыйди фикер йөртеп, эшләгән эшләрнең дә күбесе төпсез, нигезсез дип саный. Бер эш бүген булса, икенче елга юк, ягъни системалылык булмауны ул милләтнең зур проблемасы итеп күрә. Моннан кала, җиңел һәм бик тиз нәтиҗә көтү. Милләтне үстерү, аны саклау юлы шул чор шартларында җиңел һәм тиз була алмауны аңлау кирәклеген искәртә. «Агачтан җимеш алыр өчен аны орлыктан сачеп, һәркөнне никадәр хезмәт сарыф кылып, ничә еллар тырышканнан соң гына максудка ирешәләр» [Исхакый, 2019, б. 50]. Милләтнең зур хаталануын ул зур чыгымнар тотып, күз буяр өчен эшләнгән буш эшләрдә күрә, аларны «курчак туе» дип атый. Эш эшлисең икән, бер гасырдан соң да, берничә гасырдан соң да аның өчен оят булмасын. Максатсыз эшләнгән эшләрнең эшләмәгәнгә караганда да зыяны зуррак булу ихтималы бар: «эшләгән эшләремезнең ни өчен, ник икәнлеген белмәенчә кылуыбыз – болгарларның искедә калган табигатедер. Әгәр дә бу табигать бездә булмаса иде, белмим, без хәзер нинди милләт булыр идек икән?» [Исхакый, 2019, б. 50], дип яза. Әмма язучының әсәренә анализ биргән Г. Гобәйдуллин аның бу кискен тәнкыйди сүзләрен өнәп бетерми һәм болай ди: «Элек сөйләп, язып, җәмгыятьне өйрәтергә кирәк, элек аларда “бизгәк” калтыраулары ясарга, кыздырырга кирәк, менә шул кызулар гына акырын, сабиранә эш күрсәтергә юл ачачаклар» [Газиз, 1918, б. 12].

Г. Исхакый җәмгыятькә инкыйраз билгеләре буларак белемсезлек һәм әхлаксызлык күренешләрен кертүне милләтнең киләчәген шик астына куя торган факторлар дип саный. Халыкның медицина буенча элементар белемне дә кабул итәргә теләмәвен билгеләп, «“Алла сакласа, берни булмас әле” белән инкыйраз орлыгын чәчәләр», дип яза. Медицинага җитди карамау демографик проблема тудыра. Милләтнең инкыйразына демография зур сәбәп була ала. Алга таба бу факторлар башка авторларның хезмәтләрендә дә инкыйразга китерүче сәбәп буларак күрсәтелә [Исхакый, 2019, б. 90].

«Ике йөз елдан соң инкыйраз» – милләтнең бетүе турында язылган пессимистик әсәр түгел, Г. Исхакый үсеш стратегиясен булдырганда нинди моментларга игътибар итәргә, нинди хаталар ясамаска кирәклеген бәян итә. Ул нинди юнәлештә эшләргә кирәклеге хакында инструкция дә була ала. Иң мөһиме – бу роман конкрет чор проблемаларын яктырткан шул заман әсәре генә түгел, ә милләт тормышының һәр дәверендә халыкны тонуста тотардай кисәтү дә.

Әсәрнең төп максаты – милләт үзен ничек саклап кала ала? дигән сорауга җавап табу. Беренчедән, Г. Исхакый фикеренчә, мәктәп, белем – милләтне саклаучы факторлар. Икенчедән, ул хатын-кыз белеме һәм тәрбиясен милләтнең нигезе дип атый: «Һәр милләтнең яртысы хатыннар, һәр милләтнең рухын саклаучылар – хатыннар, һәр милләт теленең аерым әйтелешләрен, сөйләшен саклаучылар – хатыннар, киләчәктә ата булачак ирләрне, ана булачак кызларны тәрбия

кылучылар хатыннар идеке һәркемгә мәгълүм бер мәсьәлә булгач, минемчә, аларны тәрбия кылырга кирәкме, йә юкмы мәсьәләсе һәркемгә җавап бирерлек бер нәрсәдер» [Исхакый, 2019, б. 74]. Өченчедән, татар рухында музыка һәрвакыт булса да, аны мәдәният дәрәҗәсенә үстермәү милләтнең киләчәгенә зыян салуын күрә һәм «әдәбият һәм музыка милләтнең атасы белән анасы икәнлеге һәркемгә мәгълүм, язучы, образлы итеп, әдәбият белән музыкага бергә тору, никахлы булу тиешле» [Исхакый, 2019, б. 84], дип яза. Бары тик алар бергә вакытта гына милләт өчен нәтиҗә матур булачак.

Г. Исхакыйның замандашы Җ. Вәлиди шушы фикерләрне ассызыклап, милләтне саклап калуда стратегия буларак ике ноктага карап эш итәргә чакыра. Беренчедән, миллиятне сакларга. Бу очракта «кәләпүш белән комганны саклау турында» сүз бармый дип, бу проблеманың бик җитди һәм тирән икәнлеген искәртә. Аның фикеренчә, миллият дигәндә төп нигезләрне – әсасларны – тел, әдәбият, дин һәм игътикадны сакларга. Моның өчен милли мәктәп, милли әдәбият, милли сәнгать булырга тиешлегенә басым ясый [Вәлидев, 2010, б. 54].

«Ике йөз елдан соң инкыйраз»да Г. Исхакый милләтнең тагын бер манигы тәрәккыйсы (үсешкә киртә) итеп, татар балаларының рус мәктәпләрендә укырга атлыгып тормауларын атый. Бу турыда шул чорда иҗат иткән күп авторлар яза. Моны, проблемага киңрәк карап, милләтнең башка мәдәниятне өйрәнергә, диалогка ачык булырлык дәрәҗәгә җитүе дип аңларга кирәк. Бу чорда татар җәмгыяте өчен күрше мәдәният – русныкы. Әдипнең әлеге фикере аша, милләтнең бөтенлеген эчтән саклауны гына түгел, ә башка мәдәниятләр белән бәйләнештә, алар белән бер дәрәҗәдә яраклашып яши алу югарылыгына күтәрелү проблемасын аңлыйбыз. Шул ук Җ. Вәлиди дә милләт үсеше өчен татарга Русия мәмләкәтенең чын бер гражданины булу кирәк, дип саный. Ул милләтнең нинди шартларга әләгүен исәпкә алып, «без берьюлы ике камыт кияргә тиешбез», дип яза. Г. Исхакый да, башка зыялы затларыбыз да бу проблемага реаль шартлардан чыгып карап, стратегия булдыруның милләт өчен отышлырак икәнлеген ассызыклыйлар. Җ. Вәлиди татар өчен «Татарлык һәм Русия гражданлыгы» бердәмлеген билгели: «Бу ике сүзне бергә китереп, бер кавычка эченә кертеп язу бик ансат, әмма хәятта бунларны бергә оештырып саклау, бер муазәнәттә (тигезлектә) алып бару, бусы ул кадәр ансат түгел. Интибаһ[1] вә тәҗәддед[2] хәрәкәте башланганнан бирле, безнең башымыз шуның илә ватыла, безгә ничек бу ике камытны кияргә кирәк, ничек шуның илә бу биек тауга, буылып егылмыйча, менеп җитәргә кирәк» [Вәлидев, 2010, б. 74], ди.

XX йөз башында милләтне саклауда инде сәяси яссылык күренә башлый. Беренче чорда Г. Исхакый милләтнең үз эчендәге бөтен-

[1] Интибаһ – уяну.
[2] Тәҗәддед – яңару.

леген саклау проблемасын кайгыртса, алга таба инде Русия дәүләте шартларында милләтнең сәяси урыны, аның хокуклары өчен көрәшкә күтәрелә [Чыңгыз]. Г. Исхакый инкыйлаби фикер йөртүче буларак милләтнең сәяси, икътисади һәм мәдәни үсешен Европа тәэсирендә Россиядә барган инкыйлаби күтәрелешләрдән, мәдәни эволюциядән кабул итеп алырга теләүчеләр рәтендә [Исхакый, 2011, б. 11]. Шул чорның сәяси рәһбәрләреннән С. Максуди милли яңарыш, милли үсеш иң беренче урында гына торырга тиеш, алар тормышка ашырылганнан соң гына, барлык милләтләр (шул исәптән, хаким милләт булган руслар да) ирешергә тырышкан социаль тигезлеккә ирешү өчен көрәш юлына борылырга була, дигән фикердә тора. С. Максуди «Хәрәкәт миллиямезне онытып, бу мәсләккә кереп китсәк, без бетәбез, безгә куәт милли эшләремездә, хәрәкәт миллиямезгә хезмәт өчен ляземдер» [Гаффарова, 2001, б. 90], ди. С. Максуди «Милли бәйсезлеген, милли дәүләтчелеген югалткан милләт буларак, ахыр чиктә, бетүгә юл тоткан татар милләте бары тик бөтенлеген саклаганда гына гына мөстәкыйль яши алачак» [Гаффарова, 2001, б. 90], дип белдерә.

Г. Исхакыйның «Ике йөз елдан соң инкыйраз» әсәре чыкканнан соң, «болай да борчулы халәтебезгә бу сорау шөбһә өсти», дип яза Г. Гобәйдуллин [Газиз, 1911, б. 23]. Аның фикеренчә, милләт барлыкка килү, аның яшәеше күп факторларга бәйле, ул катлаулы организм, ул бетә дип борчылу дөрес фикерләү түгел. Милләт юкка чыкмый, әмма ул үз асылыннан китеп, башка милләт составына кереп китү куркынычы астында булырга мөмкин. Моңа каршы тору өчен «милли мөхәррирләр, милли театрлар, музыка – гомумән, милли сәнгать нәфисия тудыралар, мөмкин кадәрле милли хисне куәтләп, инкыйразга каршы тору куәтен арттыралар» [Газиз, 1918, б. 30], ягъни милләтнең инкыйразын булдырмау, асылын югалтмау өчен аны югарыда аталган көчләр сакларга тиеш. «Әгәр бер милләт көрәштә җиңелсә – ул югала. Әгәр ул хәятка, заманга муафәкать кәсеп итмичә, искечә калса – ул бетә. Менә шул яктан аерым милләтләр бетәләр, мөнкариз була алалар» [Газиз, 1918, б. 30], әмма моңа карап, инсаниятә милләтләр бетмәвен яза Г. Гобәйдуллин. Инсаниятнең зур тормышында аерым милләтләрнең яшәеше, саклануы – ул аның көрәше, тырышлыгы, заманга карап эш итә белүе. Милләт үсеше, киләчәге өчен Г. Исхакый билгеләгән төп факторлар бүген дә истә тотылырга тиеш.

Әдәбият

Вәлидев Җамалетдин. Милләт вә миллият // Җамал Вәлиди: әдәби һәм тарихи-документаль җыентык / төз.: Д. Абдуллина, Җ. Миңнуллин. Казан: Җыен, 2010. 624 б.

Вәлидев Җамалетдин. Милләт вә миллият. Оренбург: Вакыт, 1914. 50 б.

Газиз Г. «Ике йөз елдан соң инкыйраз» Гаяз Исхаков әсәре // Газиз Г. Олуг кешеләр вә аларның әсәрләре. 1 китап. Казан: В.Е. Казаков типографиясе, 1911. Б. 1–24.

Газиз Г. Милләтне ничек аңлыйсыз? // Аң. 1913. № 22. Б. 394.

Гарипова Л.Ш., Әхмәтова А.И. Г. Газиз. Милләтне ничек тәгъриф кылырга // Фәнни Татарстан. 2019. № 2. Б. 140–148.

Гаффарова Ф. Садри Максуди (1906–1924 еллар): монография. Казан: ДАС, 2001. 262 б.

Гаяз Исхакый: тарихи-документаль җыентык / төз.-авт.: С. Рәхимов, З. Мөхәммәтшин, А. Заһидуллин. Казан: Җыен, 2011. 964 б.

Газиз Г. Милләтнең бәгъзе әсаслары. Казан: Аң, 1918. 30 б.

Исхаков М.Г. Ике йөз елдан соң инкыйраз: проза һәм сәхнә әсәрләре. Казан: Татар. кит. нәшр., 2019. 478 б.

Сәлахова Э.К. Г. Гобәйдуллин хезмәтләрендә «халык», «милләт» төшенчәләре // Историческая этнология. 2022. № 3. С. 457–467.

Сәлахова Э.К. Хатын-кыз күзлегеннән милләт проблемалары (XX йөз башы) // Историческая этнология. 2024. № 9. № 1. Б. 11–29.

Чыңгыз. Безнең мәсләкемез һәм миллият // Таң йолдызы. 1906. 29 май.

Сәлахова Эльмира Кадим кызы,
тарих фәннәре кандидаты, ТР ФА Ш. Мәрҗани исемендәге
Тарих институтының яңа тарих бүлеге
өлкән фәнни хезмәткәре